

PEDAGOGY

**МИСТЕЦЬКА ОСВІТА В УКРАЇНІ:
КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ**

¹к. філолог. н. Лупак Н. М., ²к. мистецтв. н. Водяний Б. О.

¹кафедра педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти

²кафедра музикознавства та методики музичного мистецтва

Україна, Тернопіль, Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_sr/31102019/6751

ARTICLE INFO

Received 23 August 2019

Accepted 14 October 2019

Published 31 October 2019

KEYWORDS

education,
art,
artistic education,
communication,
artistic communication,
communicative function,
art school.

ABSTRACT

The article analyzes the peculiarities of art education in Ukraine within the framework of artistic discourse. It has been determined the essence and structure of artistic education. The normative documents, which concretize the tasks, set before art education, have been specified. The notion of “art school” has been defined. The main functions of art have been described, in particular the focus has been on a communicative one. It has been characterized the directions according to which the communicative function of national artistic education is realized. It has been stressed that the process of implementation of communicative function of artistic education provides for a constant communication which involves communicators – persons who initiate the process of communication, and communicants – the persons, who perceive messages. It has been established that communicative aspect of art is manifested primarily in the ability of the artistic language as an appropriate sign system to capture, store and transmit information of intellectual and emotional essence that encodes the spiritual experience of humanity, of an individual nation; that artistic communication – is a subjective process of coding/decoding artistic information. It has been summarized that communicative function of art ensures the functioning of artistic education and the continuity of the development of artistic culture in Ukraine.

Citation: Лупак Н. М., Водяний Б. О. (2019) *Mystetska Osvita v Ukraini: Komunikatyvnyi Aspekt. Science Review*. 8(25). doi: 10.31435/rsglobal_sr/31102019/6751

Copyright: © 2019 Лупак Н. М., Водяний Б. О. This is an open-access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution License (CC BY)**. The use, distribution or reproduction in other forums is permitted, provided the original author(s) or licensor are credited and that the original publication in this journal is cited, in accordance with accepted academic practice. No use, distribution or reproduction is permitted which does not comply with these terms.

Вступ. Культуротворчий процес в Україні, який розгортається суголосно із загальноцивілізаційними тенденціями розвитку систем, активує національну спільноту до переосмислення духовних цінностей і реконструкції світоглядних орієнтирів, спонукає її до нових форм комунікації. Комунікативна функція мистецької освіти, яка у світлі сучасних реформ визнається пріоритетною, є багаторівневою проблемою, що стосується як власне функціональних особливостей системи профільної освіти за різними мистецтвознавчими спеціальностями, так і соціальних комунікацій.

Мистецька освіта в Україні передбачає наявність системи навчання, функціонування культурних інституцій (музеї, фонди, арт-центри, галереї, громадські організації тощо), зокрема навчальних закладів різного освітнього рівня – від початкового до середньо-спеціального та вищого академічного, існування певних мистецьких канонів (традиційної сукупності законів, норм і правил творення мистецьких артефактів), функціонування мови мистецтва (знакової системи) як способу передачі художньої інформації, а також ціннісних й естетичних засад мистецтва. Слушною є думка Г. Склярєнко, що знання основних законів комунікації є універсальними та необхідними в однаковій мірі як науковцям суспільствознавцям, так і мистецтвознавцям [18].

Існує вагомий зв'язок даної дослідницької проблеми із важливими науковими та практичними завданнями. Проблематика комунікативної функції мистецької освіти є мультидисциплінарною, тобто знаходиться на межі багатьох наукових дисциплін – культурології, мистецтвознавства, семіотики, естетики, історії, соціології, теорії комунікації, дидактики тощо.

Мистецька освіта є предметом багатьох наукових розвідок фундаментального і галузевого характеру. Дослідженням цього феномена займалися О. Бордюк [2], Л. Масол [6], В. Мовчан [9], О. Савченко [17], В. Сидоренко [19], Р. Шмагало [21], В. Шульгіна [22] та ін. Проблематику мистецької освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть, зокрема через призму діяльності мистецьких шкіл, досліджували О. Авраменко, Я. Кравченко [4], Криволапов [5], О. Петрова [14], В. Сидоренко, Г. Склярєнко [18], О. Федорук [8], А. Чебикін [8] та ін. Основи теорії комунікації досліджували Е. Гріффін [3], М. Василик, М. Вершинін, В. Павлов, З. Партико [13], Г. Почепцов [15] та ін. На особливу увагу заслуговують ґрунтовні дослідження сучасних українських науковців, які прямо чи опосередковано стосуються проблеми художньої комунікації, а саме: О. Савченко (про реформування мистецької освіти в загальноосвітній школі, зокрема початкової ланки навчання, в контексті концепції НУШ) [17], Л. Масол (про реалізацію інтегрованого підходу у викладанні дисциплін художньо-естетичного циклу) [6], О. Отич (щодо менеджменту мистецької освіти та її базових функцій) [10], В. Орлова (щодо професійного становлення особистості педагога-мистецтвознавця у вимірах класичної методології) [11], Г. Падалки (про обґрунтування методологічних засад, принципів, педагогічних умов, методів викладання навчальних дисциплін з різних видів мистецтва) [12].

Функціонування мистецької освіти в Україні тісно пов'язане з розвитком теорії комунікації, що активно поширювалася у міжнародній науковій думці наприкінці ХХ століття, й досі продовжує бути вельми популярною в дослідницьких колах у зв'язку із невинним науково-технічним прогресом, зокрема зміною технологічних укладів на глобальному рівні (нинішній технологічний уклад пов'язаний із нанотехнологіями, домінуванням інформаційно-комунікаційної сфери та величезним об'ємом цифрових даних). Дослідники масової комунікації [3; 13; 15] засвідчують технологізацію практично усіх сфер життя соціуму, що охоплює і мистецьку сферу, адже технології є одним із факторів, які надають можливість мистецтву виявляти свою онтологічну сутність.

Водночас існує потреба у наукових розвідках, які б синтезували, з одного боку, інформацію про розвиток і особливості мистецької освіти в Україні як інституційної системи, зокрема через функціонування спеціалізованих навчальних закладів, які відносяться до категорії профільних закладів позашкільної освіти, та авторських мистецьких шкіл; а з іншого – висвітлювали потужний комунікативний потенціал мистецької освіти як дієвий спосіб духовно-творчого спілкування. Для вирішення поставленої дослідницької проблеми, варто активізувати вивчення мистецької освіти на теренах України крізь призму її функціонального наповнення й видових особливостей.

З огляду на вказане, **метою** статті є аналіз комунікативного аспекту мистецької освіти, що виявляється на різних рівнях функціонування культурно-мистецьких практик в арт-середовищі України. Об'єктом дослідження даної наукової розвідки є теоретичні засади розвитку мистецької освіти. Предметом дослідження виступає комунікативний аспект мистецької освіти.

Відповідним чином у ході дослідження застосовувався широкий спектр наукових *методів*: індукція, дедукція, абстрагування, узагальнення, класифікація, системний аналіз тощо. Взявши за основу системний підхід до вивчення комунікативної функції мистецької освіти, широко використовувалися методи аналізу й синтезу.

Результати дослідження. Поняття мистецької освіти знайшло своє докладне тлумачення у працях українських науковців. Воно розглядається як в історичному, так і у сучасному контекстах. Так, український дослідник Р. Шмагало зазначає, що мистецька освіта може бути охарактеризована як стійкий механізм формальних і неформальних правил, принципів, норм та організації, покликаний збагатити людину знаннями про види мистецтва та специфіку художньої діяльності, озброїти її вміннями та навичками, необхідними для духовного, професійного, творчого саморозвитку, а також мотивувати до усвідомлення і примноження мистецьких цінностей. Окрім того, мистецька освіта має вибудовуватися на основі організаційно-творчих принципів, поглядів і традицій [21, с. 10].

М. Мельник констатує, що, зазвичай, поняття «мистецька освіта» використовується для визначення творчої інституції, яка теоретично усвідомила себе і виокремилася в самостійну організаційно-оформлену систему [7]. Мистецька освіта, на переконання В. Мовчан, дає знання з техніки формування художнього образу в конкретному виді мистецтва, забезпечуючи цілісне

розуміння образотворчості, що є основною та необхідною умовою художньої діяльності. До завдань мистецької освіти науковець відносить конкретизацію досвіду, передання умінь для подальшого поглиблення виразності образної мови та її символічної завантаженості. Дослідник підсумовує, що творчий рух митця, як правило, відбувається шляхом переходу від загального (школа) до індивідуального (митець) у процесі творчості [9, с. 240 – 241].

Дослідниця Ю. Романенкова констатує, що все меншою мірою сучасна мистецька освіта являє собою інституцію чи явище, яке об'єднує художників за спільністю стилістичних рис. Науковець зазначає, що нинішню фазу еволюції мистецької освіти справедливо можна назвати ерою індивідуумів [16, с. 177].

Про популяризацію мистецької освіти в Україні свідчать державні нормативно-правові акти, зокрема Закони України «Про освіту» (2017), «Про вищу освіту» (2014), «Про загальну середню освіту» (1999, із змінами, внесеними згідно із Законом №2745 – VIII від 06. 06. 2019) й «Про позашкільну освіту» (2000, із змінами, внесеними згідно із Законом № 2704 – VIII від 25.04.2019), а також Концепція загальної мистецької освіти (2003), Концепція сучасної мистецької школи, затверджена Наказом Міністерства культури України № 1433 від 20 грудня 2017 р., Концепція Нової української школи, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р., № 999-р. З огляду на вищесказане та згідно із зазначеною нормативно-правовою базою, мистецька освіта розглядається як «спеціалізований вид освіти, що передбачає формування у здобувача спеціальних здібностей, естетичного досвіду і ціннісних орієнтацій у процесі активної мистецької діяльності, набуття ним комплексу професійних, у тому числі виконавських, компетенцій та спрямована на професійну художньо-творчу самореалізацію особистості і отримання кваліфікацій у різних видах мистецтва» [22, с. 81].

У контексті надання дефініцій стосовно проблематики статті варто вказати, що важливу роль у системі національної мистецької освіти відіграє мистецька школа як спеціалізований заклад (музична, художня, хореографічна, хорова школи, а також школи мистецтв), який надає початкову мистецьку освіту, і визначається як:

- сукупність закономірностей формування художніх образів, сформовану певним історичним часом, національними чи регіональними культурами, що є джерелом розвитку творчих умінь суб'єктів художньої діяльності;
- творче об'єднання однодумців, котрі формують певні уявлення про прекрасне і відображають їх у мистецьких творах;
- первинне формування майстерності й фахової компетентності творчої особистості, що надає їй (особистості) знання технічних засобів творення мистецької образності;
- організаційну структуру художнього ремесла [4].

Підсумовуючи, можна констатувати, що мистецька школа провадить свою діяльність за *художньо-естетичним* (забезпечення розвитку творчих здібностей, обдарувань здобувачів, оволодіння знаннями у сфері світової культури і мистецтва) і *мистецьким* (забезпечення набуття здобувачам спеціальних виконавських компетенцій у процесі мистецької діяльності) напрямками, є творчим об'єднанням однодумців, що надають уявлення членам суспільства про конкретно-чуттєві образи в певних видах мистецтва, зумовлюючи розвиток художньої комунікації. Тому художні явища розглядаються паралельно з соціокультурними, а поняття «мистецька школа» набуває додаткових ознак, враховуючи історичний контекст, а також політичні, економічні, географічні, ментальні чинники.

Загалом структуру мистецької освіти в Україні можна подати у вигляді таблиці 1.

На нинішньому етапі мистецька освіта потребує реформування згідно із сучасними цивілізаційними викликами, зокрема інтегративними процесами, що охопили глобальний комунікативний простір. Удосконалення потребують змістовий і технологічний компоненти, що тяжіють до взаємодії. Важливо усвідомлювати двоїтий характер освітньої інтеграції, а саме: збереження і навіть посилення національного фактору в освітньому процесі, що утверджується паралельно з реформуванням традиційної системи освіти, яка насичується європейським та світовим соціокультурним досвідом. Формування фахівця – конкурентоспроможної особистості на українському та європейському ринку праці – повинне стати підґрунтям для утвердження самобутності національної мистецької освітньої системи з урахуванням широкого спектру духовних цінностей. Мова йде про поліхудожнє виховання інтелектуально-творчої особистості, для якої багатогранний когнітивний досвід та підвищення загальноосвітнього і професійного рівня є практичним інструментарієм для зміцнення культури нації.

Таблиця 1. Структура мистецької освіти в Україні

Освітні рівні	Напрями професійного навчання				
	Художній	Музичний	Хореографічний	Театральний	Естрадно-цирковий
Початкові спеціалізовані мистецькі заклади	Художні школи Школи мистецтв Художні студії	Музичні школи Школи мистецтв Хорові школи Музичні студії	Хореографічні школи Школи мистецтв Хореографічні студії	Школи мистецтв Театральні студії	Школи мистецтв Естрадно-циркові студії
Середні спеціалізовані мистецькі заклади	Середні спеціалізовані художні школи (Київська, Опішнянська, Полтавська область)	Середні спеціалізовані музичні школи (Київська, Львівська, Одеська, Харківська)	Дитяча хореографічна школа при Національному заслуженому ансамблі танцю імені П. Вірського	–	–
Вищі навчальні заклади та мистецькі авторські школи	Художні училища, коледжі, ліцеї (I-II рівнів акредитації) Академії мистецтв (Національна академія образотворч. мистецтва і архітектури) Факультети мистецтв класичних та педагогічних університетів	Музичні училища, коледжі, ліцеї (I-II рівнів акредитації) Музичні академії (Київська, Львівська, Одеська, Харківська, Донецька, Дніпровська) Факультети мистецтв класичних та педагогічних університетів	Університети культури і мистецтв Факультети мистецтв класичних та педагогічних університетів	Коледж театру і кіно (Київ) Університет театру і кіно (Київ) Факультети мистецтв класичних та пед. університетів	Університети культури і мистецтв (Київ, Харків) Академія циркового мистецтва

Враховуючи особливості художньо-естетичної діяльності та сучасні запити на нові форми комунікації, вважаємо, варто виокремити комунікативний аспект мистецької освіти, пов'язаний зі збереженням і передачею художньої інформації, формуванням естетичної культури особистості, розвитку її творчої активності, мотивовану власними потребами та вимогами соціалізації особистості (як елементами виховання), що узгоджуються із засвоєнням мистецьких цінностей і норм, необхідних для виконання відповідних соціальних ролей. Комунікативність мистецької освіти (як засіб соціальних переміщень) виявляється у відтворенні та розвитку соціальної структури суспільства в цілому (статі, скажімо, викладачем музики можна лише через інститут мистецької освіти), пов'язана з формуванням соціально-професійної структури мистецьких колективів, з підготовкою й підвищенням кваліфікації мистецьких кадрів, необхідних у сфері культури.

Реалізація комунікативної функції мистецької освіти знаходить своє вирішення у підготовці окремих фахівців мистецьких спеціальностей, зокрема вчителя музики, вчителя образотворчого мистецтва у закладах вищої освіти. У контексті освітніх реформ необхідно враховувати той факт, що в сучасному суспільстві акцентується на вирішальній ролі формування комунікативної компетентності майбутніх учителів мистецтва в системі професійної підготовки, адже сучасний педагог – це насамперед амбасадор культури.

Як відомо, термін «комунікація» (з лат. communication) означає «перебувати у зв'язку, брати участь, об'єднуватися». Українськими відповідниками іншомовних слів communicate, community, communication є слова: сполучатися, спілкуватися, спілка, спільнота, спілкування. Отже, спілкування у межах певної структури передбачає наявність комунікаторів – тих, між ким відбувається спілкування. Комунікаторами є комунікант – особа, котра ініціює процес спілкування, виступає його адресантом, і комунікат – особа, на яку спрямоване спілкування і хто є його адресатом [13, с. 115].

Поняття «комунікація» багатоаспектне, тому може вживатись, наприклад, у значенні соціальної взаємодії, охоплювати різні рівні та формати спілкування соціальних суб'єктів (безпосередньо, чи за допомогою посередників: людей, технічних засобів), комунікаційних каналів, за допомогою яких забезпечується сполучення між віддаленими суб'єктами чи об'єктами. Комунікація у сфері мистецтва реалізується шляхом взаємодії (перекодування) знакових систем, кодів культури.

Те, що комунікація в установах є організованим спілкуванням, має принципове значення для розуміння формування й розвитку масово-інформаційних процесів у суспільстві. Ідея організованого спілкування може виникнути лише у ситуації відповідальності мовця (комуніканта) за свою «словесну роботу». Теоретики соціальної комунікації [3; 15] переконані, що мистецька творча праця відрізняється від нетворчої тим, що при мистецькій праці не можна поставити на потік виготовлення стандартних предметів виробництва. Продукт творчої праці завжди існує в одному примірнику і позначений індивідуальністю виробника, його світоглядом, розумінням життя тощо. Під час комунікації сказане мовцем (митцем) слово – це тільки його слово, що виражає тільки його задум, сподівання, тільки його емоції. Але це зовсім не означає, що творча праця раз і назавжди позбавлена технологізації (процесів праці), уніфікації (певних операцій). Межа між «творчим» і «нетворчим» змінна, вона залежить від стану професії, рівня наукового розвитку суспільства, освіченості виконавця роботи тощо. Нині очевидним є те, що, наприклад, мистецький пошук більшою мірою стає вже справою технологічної освіченості, ніж творчого натхнення.

Комунікація у просторі мистецької освіти як сфери професійно організованої суспільно-культурної діяльності так чи інакше пов'язана з роллю комуніканта, що зазнає трансформацій у соціумі (ведуться активні дискусії щодо визнання фахової зрілості педагога як комуніканта). Комунікативний аспект мистецької освіти в Україні пропонуємо досліджувати на трьох рівнях:

- *організаційному* (в межах якого вирішуються питання організації системи освітньо-мистецьких закладів, забезпечення підготовки фахівця мистецьких дисциплін, управління мистецькою діяльністю);
- *семіотичному* (розшифрування мистецьких кодів, вивчення символічного значення повідомлень, які передаються у процесі художньої комунікації);
- *перцептивному* (характеристика емоційного резонансу від сприйняття художньої інформації, коли колективні враження і уявлення, що набуваються у сфері мистецької освіти, розглядаються як чинник об'єднання художніх спільнот, чи академічних груп, чи інших угруповань (наприклад, шанувальників, фанів, послідовників, критиків тощо).

Процес реалізації комунікативної функції мистецької освіти передбачає постійне спілкування, в якому беруть участь суб'єкти художньої комунікації. Ролі комуніканта і комуніката можуть змінюватися, ними можуть бути педагоги, учні, тобто децентровані суб'єкти комунікації в арт-просторі, а також до взаємодії долучається автор мистецького твору, який вступає з ними у діалогічні відносини, або інші особи, зацікавлені в художньому дискурсі, що ініціюють чи підтримують його. Зворотний зв'язок комунікантів здійснюється у площині рецепції смислів.

Комунікативна функція мистецької освіти забезпечує її функціонування в єдиному інформаційному просторі, члени якого об'єднані соціальними зв'язками і відносинами. Ці зв'язки можуть бути вертикальними (коли учасники освітнього процесу в процесі навчання мистецтву виконують різні соціальні ролі, або володіють різною інформацією та її обсягом, займають різні позиції стосовно оцінки художніх текстів тощо); і горизонтальними (коли суб'єкти освітнього процесу спілкуються між собою інтерактивно). У такому випадку освітній арт-простір не стратифікується, а залишається відносно однорідним. Долучаючись до семіосфери, він розширюється завдяки вдосконаленню інформаційних систем, комунікативних технологій, мотивації трансляторів художньої інформації, активності споживачів, об'єднаних спільною метою і завданнями: зберігати, переробляти, інтерпретувати, поширювати інформацію і бути її носієм.

Сучасні комунікативні технології є вирішальним чинником формування мистецьких освітніх систем. Відтак засіб комунікації у цих системах все частіше стає важливішим, аніж саме повідомлення. Беручи до уваги той факт, що засіб комунікації – це також важливе повідомлення (М. Маклюен), необхідно враховувати, що сприйняття художньої інформації залежить великою мірою від того, яким каналом вона передається.

Таким чином, аналізуючи мистецьку освіту в Україні з позиції комунікативного підходу, ми прийшли до наступних **висновків**: 1. Мистецька освіта в Україні розвивається з урахуванням сучасних тенденцій розвитку освітніх систем (глобалізація, інновації, інтеграція, технологізація, комунікація тощо).

2. Функціонування мистецької освіти забезпечує безперервність художнього розвитку, збереження, відродження та примноження духовно-ціннісного потенціалу нації.

3. Сучасна модель мистецької освіти корелюється двома основними векторами: соціальним виміром (замовленням) та неперервною освітою (дошкільна, шкільна, позашкільна, середня, вища, післядипломна).

4. Структура мистецької освіти в Україні охоплює напрями навчання мистецтву (художній, музичний, хореографічний, театральний, естрадно-цирковий) та освітні рівні (початковий, середній, вищий та відповідно: початкові спеціалізовані мистецькі навчальні заклади, середні спеціалізовані мистецькі заклади, вищі навчальні заклади та мистецькі авторські школи).

5. Комунікативний аспект мистецької освіти в Україні може досліджуватися на трьох рівнях: організаційному, семіотичному, перцептивному.

6. Процес реалізації комунікативної функції мистецької освіти передбачає взаємодію суб'єктів художньої комунікації. Ними можуть бути педагоги, учні/студенти, автори мистецьких творів, а також інші учасники арт-простору.

Подальші дослідження стосуватимуться прогнозування ролі та розширення перспектив мистецької освіти в соціальних комунікаціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабченко О. В. Художня педагогіка: актуальні проблеми викладання художніх дисциплін в системі педагогічної освіти / О. В. Бабченко / За ред. В. Г. Бутенка. – Одеса: ПДПУ, 2000. – 52 с.
2. Бордюк О. М. Сутність інновацій та інноваційних процесів у мистецькій освіті / О.М. Бордюк / Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 14: Теорія і методика мистецької освіти. - 2011. - Вип. 11. - с. 41-45.
3. Гриффін Э. Коммуникация: теории и практики. Пер. с. англ. / Э. Гриффин – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», Науменко А. А., 2015. – 688 с.
4. Кравченко Я. О. Школа Михайла Бойчука. Охрім Кравченко. Художник і час / Я. О. Кравченко. – К.: Оранта, 2005. – 312 с.
5. Криволапов М. О. Про мистецтво та художню критику України ХХ століття: Вибрані статті різних років. Книга перша: Формування та розвиток національної мистецької школи і мистецтвознавчої науки в Україні ХХ століття / М. О. Криволапов. – К.: Видавничий дім А+С, 2006. – 268 с.
6. Масол Л. М. Методика навчання мистецтва у початковій школі: Посібник для вчителів. – Х.: Веста: Видавництво „Ранок”, 2006. – 256 с.
7. Мельник М. Т. Стиль: поняття та специфіка прояву в моді / М. Т. Мельник. – [Електронний ресурс] / М. Т. Мельник. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1560/62>.
8. Мистецтвознавство України: Зб. наук. пр. / Редкол.: А. В. Чебикін (голова), О. К. Федорук (гол. ред.), М. І. Яковлев та ін. – К.: Фенікс, 2014. – Вип. 14. – 208 с.
9. Мовчан В. С. Естетика / В. С. Мовчан. – К.: Знання, 2011. – 527 с.
10. Отич О. Холістична науково-мистецька парадигма освіти як основа ефективного функціонування вищої школи в Україні / О. Отич // Вища освіта України: ризики, сподівання, успіхи: монографія / М.Б. Євтух, Л.Г. Горяна, Н.О. Терентьева. – К.: Інтерсервіс, 2015. – 420 с.
11. Орлов В.Ф. Професійне становлення вчителя як предмет педагогічних досліджень / Орлов В.Ф. // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 1 (46). – С. 42-51
12. Падалка Г. М. Теорія та методика мистецької освіти. Наукова школа: колективна монографія / під наук. ред. А.В.Козир. – вид. друге, доп. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – 402 с.
13. Партико З. В. Теорія масової інформації та комунікації / З. В. Партико. – Л.: Афіша, 2008. – 290 с.
14. Петрова О. М. Мистецтвознавчі рефлексії: Історія, теорія та критика образотворчого мистецтва 70-х років ХХ століття – початку ХХІ століття: Зб. ст. / О. М. Петрова. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 400с.
15. Почепцов Г. Теорія комунікації. – 2-ге вид., доп. / Г. Почепцов. – К.: ВЦ «Київський університет», 1999. – 308 с.
16. Романенкова Ю. В. Мироззренческие универсалии периодов stilwandlung в мировом художественном процессе / Ю. В. Романенкова. – К.: Химджест, 2009. – 276 с.
17. Савченко О. Я. Розвиток змісту початкової освіти в умовах державного суверенітету України: методологічний, законодавчий, дидактичний аспекти / О. Я. Савченко // Педагогічна і психологічна науки в Україні: Збірник наукових праць: в 5 т. / Нац. акад. пед. наук України. – Київ: Педагогічна думка, 2012. – Т. 3 : Загальна середня освіта. – С. 61-74.
18. Складенко Г. Я. На берегах. Нотатки до українського мистецтва ХХ ст.: зб. статей / Г. Я. Складенко. – К.: Софія-А, 2007. – 336 с.
19. Сучасні проблеми художньої освіти в Україні: Зб. наук. праць / Редкол.: В. Д. Сидоренко (голова), А. О. Пучков, В. О. Тузов та ін. – К.: Фенікс, 2013. – Вип. 9. – 376 с.
20. Традиции художественной школы и педагогика искусства. Вып. XII: Сб. науч. тр. / Рос. гос. пед. ун-т им. А.И. Герцена. / науч. ред. Н.Н. Громов. – 2010. – № 3. – С. 26-34.
21. Шмагалю Р. Т. Мистецька освіта й мистецтво в культуротворчому процесі України ХХ-ХХІ ст. / Р. Т. Шмагалю. – Л.: ЛНАМ; Тернопіль: Мандрівець, 2013. – 530 с.
22. Шульгіна В. Д. Творча діяльність особистості у системі мистецької освіти України: європейський контекст / В. Д. Шульгіна, С. М. Рябінко // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2017. – № 1. – С. 80-85.